

Јаков Радишић,
редовни професор Правног факултета у Крагујевцу

ЕКСПЕРИМЕНТИ НА ЧОВЕЧИЈЕМ ЕМБРИОНУ КОЈИ ЈЕ СТВОРЕН IN VITRO - ГРАНИЦЕ ДОПУШТЕНОГ

Полазећи од чињенице да се човечији ембриони створени *in vitro* користе у експерименталне и друге сврхе, аутор поставља питање: треба ли људи да се према ембриону односе као према ствари, или као према људском бићу?. Потом следи опсежно излагање двају опречних становишта о томе у медицинској и правној литератури. Аутор се приклања гледишту да је ембрион вредност која заслужује правну заштиту, па се стога упушта у испитивање да ли је таква заштита могућа по општим важећим прописима кривичног и грађанског права. Долази до уверења да то није могуће, па стога указује на тенденцију развијених земаља да изграде засебно право о вештачком оплођењу људи. У одвојеном одељку излаже немачко и британско право о вештачком оплођењу и указује на њихове супротности: док немачки законодавац забрањује научне огледе на ембриону, британски их дозвољава, али у року од четрнаест дана после оплођења. Очигледно је да најављена и започета унификација права унутар Европске економске заједнице није успела на овом правном подручју зато што грађани тих земаља имају различите религије и поглед на свет, који се успешно одупиру унификацији.

У закључку писац се опредељује за становиште немачких правника, сматрајући да научна истраживања у медицини не смеју себи подредити људско достојанство и живот ембриона *in vitro*. Он се залаже да и Југославија донесе посебне прописе о вештачком оплођењу, у којима би се одвојило дозвољено од недозвољеног. Садашње стање потпуне правне неизвесности најгоре је решење, јер омогућује и најекстремнија просуђивања: да је све и допуштено и забрањено. Зато би и југословенски законодавац требало што пре да се огласи.

Кључне речи: Ембрион. – Вештачко оплођење. – Медицински експерименти. – Одговорност.

А. УВОД

1. Прошло је безмало пуних четрнаест година како је рођена прва "беба из реторте", Louise Brown. Био је то медицинско-технички успех који је узбудио цео свет, али ће се узбуђење убрзо стишати сазнањем да се тај подухват, много пута и на много места, понавља. За само нешто више од десет година, тј. до краја 1988, у свету је рођено 15.000 вантелесно зачете деце (1). Међутим, њихово рођење има своју цену, плаћену

(1) Krebs, Honecker, Coester-Waltjen, у: Eser, Lutterotti, Sporken (редактори), *Lexikon Medizin Ethik Recht* (Freiburg, 1989), стр. 564.

другим људским материјалом. До доласка на свет Louise Brown, у експериментима је "потрошено" 200 човечијих ембриона произведених *in vitro* (2). И Louise и сва доцније тако рођена деца, имају за свој живот да захвале свим оним ембрионима који су претходно "употребљени" ради проучавања оплодње *in vitro*. Али, то није једина потреба коју та мала људска створења данас задовољавају. Осим жртвовања због даљег побољшања вештачког зачећа, ембриони се користе у циљу истраживања наследних болести, узрока рака и биолошких процеса развоја, па чак и за производњу лекова и козметичких средстава (3). Вештачко оплођење *in vitro* пружа, дакле, широке могућности употребе ембриона у експерименталне и друге сврхе.

2. Сазнање да су рани човечији ембриони постали жртве на путу медицинског напретка, изазвало је много нелагодности у јавности и покренуло низ питања етичке и правне нарави. Уместо великог задовољства због успеха вештачке репродукције људи, пажња ће све више бити усмеравана на моралне и правне проблеме што их узрокују нови поступци. У центру тих проблема стоји питање допуштености огледа са ембрионом и на ембриону. Тачније речено, треба ли људи да се спрам ембриона односе као спрам ствари, или као према човечијем бићу? Да ли је експеримент на ембриону чисто приватна ствар појединих истраживача, или се они морају придржавати одговарајућих правила која важе и за рођене људе? Има ли ембрион *in vitro* исти статус као и *nasciturus* у мајчиној утроби? Је ли ембрион човек коме припада право на људско достојанство, право на живот и телесни интегритет? Ко треба да одлучује о судбини вештачки створеног ембриона? Сва та питања могла би се свести на једно опште питање: сме ли се човечија јајна ћелија вештачки оплодити ради нечег другог осим у циљу изазивања трудноће код жене?

3. Пре било каквог покушаја да одговоримо на назначена питања, неопходно је да разјаснимо медицинске појмове које смо досад употребили и које ћемо користити до краја овог рада. Реч је о медицинском експерименту, о човечијем ембриону, и о вештачком оплођењу *in vitro*. Разјашњење тих појмова нужно је, пре свега, због читалаца који немају медицинско образовање, а делом и због условног значења које неким од дотичних појмова придајемо.

Б. ПОЈАМ И ВРСТЕ МЕДИЦИНСКИХ ЕКСПЕРИМЕНАТА НА ЉУДИМА

1. Медицина је искуствена и примењена наука која служи одржавању човековог здравља и лечењу болесних. Она се, међутим, не задовољава достигнутим, него стално настоји да унапреди своје дијагностичке, терапијске и превенцијске могућности. Али, напредак у медицини није могућ без медицинских експеримената са људима и на људима. После

(2) Heribert Ostendorf, *Experimente mit "Retortenbaby" auf dem rechtlichen Prüfstand*, Juristenzeitung, бр. 13/1984, стр. 595.

(3) Albin Eser, *Forschung mit Embryonen in rechtsvergleichender und rechtspolitischer Sicht*, у: Günther - Keller (редактори), *Fortpflanzungsmedizin und Humangenetik - Strafrechtliche Schranken?* (Tübingen, 1987), стр. 264; Владимир Водинелић, *Право на људско достојанство*, Зборник Правног факултета у Загребу, бр. 5-6/1989, стр. 717.

огледа у лабораторији и на животињама, испробавање новог лека или новог медицинског поступка мора се ризиковати на човеку. Тек после систематских провера на довољно великом броју људи, резултат се сматра веродостојним (4). Тако се превазилазе ствари и досежу нови стандарди у медицини. Просто речено, стање науке данас темељи се на експериментима од јуче, па било да су они допуштени или недопуштени (5). Експеримент или оглед јесте сваки медицински поступак који није типичан, тј. уобичајен и признат, а коме је циљ да се задобије нови стандард лечења, утврђивања или предупређења болести. Само је по себи разумљиво да нови стандард подразумева ефикасније методе у односу на дотадашње. Међутим, битно је својство сваког огледа да је његов исход неизvestан, а сам чин ризичан.

2. Треба разликовати две врсте медицинских експеримената: *лечеће* и *научне*. Лечећи или *терапијски* експеримент је онај који се предузима ради непосредне помоћи одређеном пацијенту који у њему учествује. Научни или *хумани* експерименти имају чисто научни циљ, без непосредне дијагностичке или терапијске вредности за лице са којим се, или на коме се оглед обавља (*proband*) (6). Они се спроводе ради задобијања одређених научних сазнања у општем интересу. Код лечећег огледа постоји могућност да се одмере корист и ризик за пацијента, док се код научног огледа одмеравају корист за друштво и ризик за *probanda*. У оба случаја корист и ризик морају бити у подношљивој сразмери. Пацијент има право на лечење према најновијем стању науке, али нема право да захтева лечење методом која клинички и експериментално није осигурана (7). С друге стране, суделовање у медицинском експерименту није нипошто обавезно, него зависи од слободног пристанка дотичног лица (8). Уколико је оно пословно неспособно, потребан је пристанак законског заступника, сагласно националном праву (9). Учеснику у научног експерименту мора се отворено рећи истина о огледном карактеру поступка и о ризицима који га прате. У противном, његов је пристанак неважећи. Сем тога, пристанак не важи ни у случају кад се ради о огледу од којег *probandu* прети опасност смрти или тешке телесне повреде (10). Најпосле, уколико се испостави да ризик надмашује могуће користи, лекар је дужан да експеримент прекине (11).

3. Пошто медицински огледи служе добру човечанства, они су начелно допуштени. Да би схватио своје нормалне телесне функције и

---

(4) Staudinger-Eser; у: Eser, Lutterotti, Sporken (редактори), *Lexikon Medizin Ethik Recht* (Freiburg, 1989), стр. 336.

(5) Erwin Deutsch, *Arztrecht und Arzneimittelrecht*, 2. Auflage (Berlin, 1991), стр. 272.

(6) Видети Предговор у измењеној *Хелсиншкој декларацији* Светског савеза лекара, од 1989, чији је текст, на немачком, објављен код Deutsch; *исто*, стр. 467.

(7) Deutsch, *исто*, стр. 273.

(8) Члан 26, ст. 3. *Устава Републике Србије* прописује: "Забрањено је вршити на човеку, без његове дозволе, медицинске и друге огледе".

(9) Видети тачку 11. измењене *Хелсиншке декларације*.

(10) Видети тачку 5. *Нирнбершког кодекса*.

(11) Тачка 7. измењене *Хелсиншке декларације*.

одступања условљена болесним стањем, човек је принуђен да постане "објект" истраживања. Потпуно је легитимно да човек - "субјект" истражује човека - "објекта". Међутим, слобода истраживања није безгранична, него се мора кретати у оквирима правног поретка. Њене границе бивају прекорачене чим истраживач повреди неко правно добро "објекта" истраживања, као што су: човечије достојанство, живот, телесни интегритет, и право самоодређења. Ма колики био научни интерес за неко питање и вредност његове спознаје, они не оправдавају употребу експерименталних средстава којима се, без правно ваљаног пристанка, излажу ризику нечији живот или здравље. Слобода научног постављања одређених медицинских питања не оправдава без даљег и проверу тих питања. Напротив, провера се мора извршити тако да се не вређају права и легитимни интереси других (12). С обзиром на то, за медицинске огледе са људима и на људима не може се унапред рећи нити да су апсолутне са осуду, нити да су безусловно допуштени. Све зависи од тога у ком се циљу, којим средствима, под којим условима и с каквим ризицима они обављају.

Ц. ПОЈАМ ЧОВЕЧИЈЕГ ЕМБРИОНА

1. Познато је да развој човечијег зачетка, од постанка до рођења, тече непрекидно. Упркос томе, биолошка наука дели тај развој на три одсека: преембрионални, ембрионални, и фетусни. Преембрионални ступањ траје од оплођења до краја треће недеље, ембрионални од почетка четврте до осме недеље, а фетусни - од девете недеље до порођаја (13). Међутим, извесни лекари разликују само два ступња у развоју зачетка: ембрионални (до осме недеље) и фетусни (14). У општој говорној употреби под ембрионом се, такође, подразумева зачетак од тренутка зачећа до преласка у следећи ступањ (фетус) (15), али се у неким општим речницима не прави разлика између ембриона и фетуса, него се они обухватају заједничким називом: *зачетак* или *плод* (16).

2. У овом раду није реч о зачетку који борави у утроби мајке, него *in vitro*. Стога појам "ембрион" не користимо у строго биолошком смислу, већ у посебном значењу. Под њиме подразумевамо најранији ступањ човечијег зачетка, почев од оплођења јајне ћелије (17) па до угнежђивања плода у ендометриум материце (*nidacija*). Мисли се, дакле, на ембрион који се не налази у симбиотичном односу према мајчиној

(12) Staudinger- Eser. *исто* (фуснота 4), стр. 341.

(13) О томе видети Стеван Поповић, *Ембриологија човека*, IV издање (Београд, 1988), стр. 51.

(14) На пример, Вјекослав Даунчић, у: *Медицинска енциклопедија*, књига 3. (Загреб, МСМЛХ), стр. 571.

(15) *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, издање Српске академије наука и уметности, књига V (Београд, 1968), стр. 202

(16) *Речник српскохрватског књижевног језика*, издање Матице српске, књига 1 (Нови Сад - Загреб, 1967), стр. 849.

(17) Antoine Suarez, *Darf man dem Embryo den verfassungsrechtlichen Schutz der Menschenwürde absprechen?*, Schweizerische Juristenzeitung, бр. 12/1990, стр. 207.

утроби, али је претпоставка да се ради о ћелијским творевинама које, начелно, могу непрестано да се развијају у одраслог човека. Ћелијске творевине са јаким аномалијама, из којих се не могу непрекидно развијати тела са одлучујућим обележјима врсте, имају биолошки исти значај као и неоплођене јајне ћелије или као партеногенетичне ћелијске творевине. Стога их не треба ни називати ембрионима (18). Међутим, ако приметку недостају повољни услови за развој, он и поред тога има својство ембриона (19). Такав је управо случај са свим замецима који су настали *in vitro*; јер ако се за неколико дана не пренесу у материцу жене или не замрзну, они угину. У томе се састоји њихова биолошка инфериорност у односу на ембрион који је зачет *in vivo*. Да ли из те разлике треба међу њима да проистекне и разлика на етичком и правном плану?

Д. ОПЛОЂЕЊЕ *IN VITRO* И ТРАНСФЕР ЕМБРИОНА

1. Оплођење људи врши се не само природним начином, него и вештачки, уз помоћ техничких средстава. Један од вештачких начина јесте и оплођење *in vitro*, тј. изван организма мајке. Користи се као облик лечења невољног стерилитета жене, условљен сметњама у јајоводу које не допуштају да се оплођење обави нормалним путем. Сем тога, као индикација долазе у обзир и извесни андролошки узроци на страни мушкарца (20).

Суштина је овог поступка у томе што се женске јајне ћелије оплођују мушким семеним ћелијама у стакленој посуди. Ако се при томе користе ћелије супружника или сталних партнера, реч је о тзв. *хомологеном оплођењу*. Уколико се, пак, употребе оплодне ћелије лица изван те две категорије, у питању је тзв. *хетерогено оплођење* (21). Након 15-20 часова после спајања семених и јајних ћелија у стакленој посуди, помоћу микроскопа се може утврдити да ли је оплођење јајне ћелије обављено. Ако се покаже да јесте, тада се следећа 24 часа врши *култивисање* оплођене јајне ћелије, тј. покушава се створити око ње миље који је сличан месту оплођења у јајоводу. Другог дана по оплођењу, ембрион, делећи се, достиже ступањ развоја од 4-8 ћелија. Тада је погодан за уношење у материцу жене код које се жели изазвати трудноћа (22). Сам чин уношења у материцу назива се *трансфер* ембриона, а обавља се помоћу танког и меканог балона. Потом ембрион мора још три дана да се даље развија и дели у материчној средини. Тек после тога може се вршити његово *имплантирање* у ендометријум материце (23).

2. Искуство је, међутим, показало да се трудноћа путем имплантације ембриона постиже само у 20% случајева. Сем тога, код трудница

(18) Suarez, *исто*, стр. 208.

(19) *Исто*.

(20) Krebs, Honecker, Coester-Waltjen, *исто* (фуснота 2), стр. 561.

(21) Deutsch, *исто* (фуснота 5), стр. 221.

(22) Krebs, Honecker, Coester-Waltjen, *исто* (фуснота 2), стр. 560-563.

(23) *Исто*, стр. 564.

бива око 15-20% побачаја, тако да се максимално роди 15% вантелесно зачете деце. Лекарима сматрају да већи проценат рођења не би требало очекивати ни у будућности (24). Уз то, ваља рећи да само 8-10% ембриона произведених *in vitro* има прилику да буде имплантирано. То значи да је проценат губитка у раној ембрионалној фази, од оплођења до имплантације, веома висок (преко 80%) (25). Томе треба додати и чињеницу да није могуће тачно проценити које су јајне ћелије подесне за оплођење, а које нису. Да би се повећали изгледи за изазивање трудноће по једном третману, уобичајено је да се од жене, у једном циклусу, узме по више јајних ћелија и произведе већи број ембриона. По правилу, ни у материцу исте жене не уноси се само један ембрион, него два или три. Али, у том случају постоји ризик да се роди двоје или троје деце, о чему супружници треба унапред обавестити (26).

3. Сама технологија вештачког оплођења омогућује, дакле, продуковање ембриона за које не долази у обзир да буду трансферирани, утолико пре што се може десити да жена, после зачећа *in vitro* а пре трансферирања ембриона, буде унесрећена или да трансфер постане објективно немогућ из неких других разлога. Напослетку, могућно је да се жена једноставно предомисли и одбије вештачку трудноћу. У свим тим ситуацијама настају тзв. "прекобројни" или "преостали" ембриони, па се зато поставило питање шта се са њима може чинити. У обзир долази више могућности: препустити их властитој судбини, замрзнути их и конзервирати ради доцније имплантације или експериментисања на њима, или употребити их одмах у експерименталне сврхе или као "сировину" за индустријске производе. То јасно показује да је живот ембриона потенцијално угрожен код сваког вантелесног оплођења. Стога се одавно наметнуло питање може ли се са ембрионом *in vitro* поступати произвољно, или се и он налази под извесном моралном и правном заштитом.

Е. ДА ЛИ ЈЕ ЕМБРИОН САМО "ГОМИЛА ЋЕЛИЈА" ИЛИ ЈЕ ВЕЋ ЧОВЕК?

Полемика о допуштености истраживања на ембриону своди се, већином, на питање има ли ембрион квалитет човека. Из тога питања произилази нужно и друго, правно питање: има ли ембрион право на живот. У опширној дискусији о томе показало се да постоје и потпуно опречна становишта.

1. Ембрион као ствар

По једном гледишту, ембрион произведен *in vitro*, све до тренутка имплантације у материцу жене, има својство ствари којом господаре људи, исто онако као што господаре и свим другим стварима. Ембрион нема право на живот, као што га нема ни домаћа животиња. Он је, дакле, само објект човечије власти. Рођени људи имају власт над егзистенци-

(24) Исто, стр. 565.

(25) Исто, стр. 566.

(26) Исто.

јом ембриона и власт располагања њима (27). Плашећи се свих могућих последица тог схватања, извесни писци предлажу да се ембриону призна барем статус *ствари изван промета*, како би се сачувао од самовољних диспозиција лица која су овлашћена да о њему одлучују. Чак и неки писци који га не третирају као ствар служе се стварноправном аргументацијом, сматрајући да је ембрион средство за одређене циљеве својих родитеља и да нема властиту вредност (28).

II. Ембрион као човек

Велики број биолога и правника сматра да је становиште по коме људи имају власт над ембрионом етички и правно неприхватљиво. Другим речима, они мисле да ембрион представља човечији живот, да није само "гомила ћелија" нити само некаква "малинаста творевина". По њима, ембрион има своју индивидуалност, право на живот и људско достојанство. Такво схватање је изродило други проблем: како одредити када започиње нови човечији живот.

а) Почетак новог човечијег живота

Позитивни правни прописи не утврђују време отпочињања живота људи (29). За то су меродавне природне науке, посебно биологија. Међутим, показало се да и ту постоје разлике у мишљењима, које збуњују правнике.

1) *Материјалистичка дефиниција*. Међу научницима који се баве природним наукама раширен је материјалистички начин посматрања, који рани ступањ човековог развоја дефинише као "гомилу ћелија", или "комплексан органски спој" (30). Други опет верују да се са становишта генетике човек може дефинисати као одређени "молекуларни низ", који се састоји из атома угљеника, водоника, кисеоника, азота, и фосфата (наследна супстанца DNS) (31). Таква квантификација човека као "биомасе" води, наравно, у морални ћорсокак. Јер, ако се у ембриону препознаје само "гомила ћелија" или нешто комплекснији "органски спој", тада он може имати само онолико права колико и "чаша јогурта" (32).

2) *Дескриптивна метода*. Она се своди на описивање телесних и духовних способности човека које чине "битна" обележја његове егзистенције. Међу више предложених "тачака везивања", критеријум развоја мозга има посебну тежину. Његови поборници тврде да је човечије

(27) О томе видети Walter Selb, *Rechtsordnung und Reproduktion des Menschen* (Tübingen, 1987), стр. 42. и тамо наведена литература.

(28) *Исто*, стр. 42-43.

(29) Немачки *Грађански законик*, у § 1, одређује једино да *правна способност* човека започиње у тренутку завршетка његовог рођења.

(30) О томе видети Reiner Beckmann, *Embryonenschutz und Grundgesetz*, *Zeitschrift für Rechtspolitik*, br. 3/1987, str. 82.

(31) *Исто*, и тамо наведена литература.

(32) *Исто*, стр. 83. и тамо наведена литература.

постојање повезано са уочљивим развојем мозга (што пада око седме недеље трудноће), као што се квалитет човека губи кад наступи "можда-на смрт" (33).

3) *Нидација као одлучујуће мерило.* Под утицајем филозофско-антрополошких гледишта, многи сматрају да *нидација* оплођене јајне ћелије има одлучујућу улогу за "постанак човека". Под тиме се подразумева коначно учвршћење (угњежђивање) ембриона у материци жене, што се збива око тринаестог дана развоја заметка. Све до тог тренутка, постоји начелна способност ембриона да се самостално развија и дели, па се зато не може још говорити о његовом "индивидуалном" и "личном" животу (34). Разуме се, кад се ради о заметку који се развија изван утробе мајке, тада се не мисли на нидацију у правом смислу, него на степен развоја ембриона који њој одговара.

4) *Природни или биолошки начин гледања.* Он има пресудан значај за одговор на питање о почетку човечијег битисања. Поборници овог схватања сматрају да се почетак индивидуалног човечијег живота може одредити искључиво са становишта природних наука, односно биологије. По њима, човечији живот започиње са тренутком оплођења и развија се непрекидно, али без квалитативних скокова. Оплођена јајна ћелија има све генетске информације за даљи развој, и ништа што се после тога збива није у стању да измени њену индивидуалност (35). Она се развија према законима властите структуре у особену личност. Стога нема живота "у настанку" нити развоја у човека, него се живо биће развија као човек (36). Другим речима, човек не постаје човек, него је већ то у свакој фази свога развитка. Разликовање ембриона, фетуса, нерођеног и рођеног живота, има данас још само толико смисла колико и разликовање детета, одраслог човека и старца (37).

б) Људско достојанство ембриона

1. Признање да ембрион има квалитет човека нужно доводи до тога да му се признају и извесни основни атрибути човечије личности. На првом месту, ту спада људско достојанство које има сваки човек као припадник одређене врсте. За разлику од индивидуалног, опште људско достојанство је трајна вредност човека и оно се не може изгубити нити одузети (38). Њега поседује свако, без обзира на властита својства, свој рад и свој социјални статус. Достојанство се не може изгубити ни услед "недостојног" понашања; оно је својствено и душевним болесницима и злочинцима (39). У том смислу оно је "недодирљиво", али је

(33) Исто.

(34) Исто.

(35) Исто.

(36) Исто.

(37) Исто.

(38) О разлици између општег и индивидуалног достојанства видети опширније W. Wachsmuth - H.L.Schreiber, *Die Würde des Menschen ist jedes Menschen eigene Aufgabe*, Deutsche Gesellschaft für Chirurgie - Mitteilungen, бр. 5/1986, стр. 154. и даље.

(39) Исто, стр. 154.

”додирљиво” право на уважавање које из општег људског достојанства произилази. То право треба да штите устави сваке земље, јер они не садрже само опис стања, него и захтев (40).

2. Свако ко прихвата основне принципе савремене биологије, мора прихватити и став да је сваки човек, у сваком тренутку свога живота, па према томе и човечији ембрион (било да је једно или вишећелијски), такође личност (41). Као личност и ембрион ужива уставноправну заштиту свога људског достојанства. Јер, ембрион и одрастао човек, у којег ембрион, начелно, непрестано може да прелази, јесу једно исто живо биће (42). Ако је ембрион једнако човек као што су и остали људи, тада нема аргумента против људског достојанства ембриона који није у исти мах и аргумент против достојанства одраслог човека. Питање статуса ембриона јесте питање статуса сваког од нас: или је одрастао човек личност и тада је и ембрион личност која ужива уставноправну заштиту људског достојанства, или ембрион није личност и тада нико није личност па нема ни смисла говорити о људском достојанству (43). Ембрион је човек и у смислу *Опште декларације о људским правима*, па му зато припада исти лични респект као и одраслом човеку. У разумном правном поретку није могуће раздвојити биолошко битисање човека од његове личности. Као што је одрастао човек личност и док спава, тако је и ембрион личност. Иако изгледају потпуно различито, човечији ембрион и одрастао човек јесу само два стања у извођењу програма истога човека (44). У прилог томе говори убедљиво једна одредба из пруског *Општег земаљског права* (I, 1, 10): ”Општа права човека припадају и још нерођеној деци, већ од тренутка њиховог зачећа” (45). Сличан пропис садржи и § 22. аустријског *Општег грађанског законика*.

3. Садржину људског достојанства многи немачки писци тумаче позивајући се на Кантово учење. По Канту, човек стоји изнад свих могућих циљева, па стога не може бити средство за неке друге циљеве, чак ни за своје властите. Он је циљ сам по себи, тј. поседује достојанство, као ”унутрашњу вредност” (46). Човечије достојанство значи да су човек и његов живот највеће вредности, да његов развој и слобода стоје у средишту државног и друштвеног живота. Оно не допушта самовољно убиство, осим у нужној одбрани (47). На тој је линији и став који је изрекао немачки Савезни уставни суд: ”Тамо где егзистира човечији живот, њему припада и људско достојанство; није одлучујуће да ли је носилац тог достојанства њега свестан и да ли га уме сам чувати” (48).

(40) Исто.

(41) Suarez, исто (фуснота 17), стр. 211.

(42) Исто, стр. 207. и 211.

(43) Исто, стр. 211.

(44) Исто, стр. 208. и 211.

(45) Наведено према Herbert Tröndle, *Der Schutz des ungeborenen Lebens in unserer Zeit*, Zeitschrift für Rechtspolitik, бр. 2/1989, стр. 55.

(46) Wachsmuth-Schreiber, исто (фуснота 43), стр. 155.

(47) Исто.

(48) Наведено према Adolf Laufs, *Die künstliche Befruchtung beim Menschen - Zulässigkeit und zivilrechtliche Folgen*, Juristenzeitung, бр. 17/1986, стр. 774.

ц) Моралне и правне последице става о достојанству ембриона

1. Признање да ембрион има своје људско достојанство, независно од тога да ли је носилац и субјективних права, повлачи значајне последице на моралном и правном плану. Јер, достојанство ембриона захтева од људи да се према њему односе са уважавањем и респектом. Противно је достојанству ембриона да се он подвргава поступцима који његов квалитет субјекта доводе у питање. То бива увек кад он постане средство за неки други циљ мимо њега самог. Треба допустити само оне експерименте са раним ембрионима, који служе одржавању његовог живота. Другим речима, стварање ембриона *in vitro* оправдано је само ради имплантације у тело жене и изазивања трудноће. Свако друго располагање човечијим животом треба сматрати недозвољеним. Многи мисле да није за то битна квалификација ембриона као "готове личности" или као "потенцијалног субјекта", него чињеница да се ради о живоме бићу човечије врсте, које заслужује "морални статус" и правну заштиту (49).

2. Међу савременим правницима постоји безмало потпуна сагласност да треба забранити вантелесну производњу ембриона ради експериментисања са њима, или "трошења" у неке друге сврхе. Јер, ако је човечији живот игде унижен до чистог објекта, онда је то у случају кад је већ у тренутку његовог зачињања постојала намера да буде уништен и да му се тиме унапред ускрати могућност да постане човек (50). И експеримент са "сувишним ембрионима" сматра се да није у складу са њиховим "моралним статусом" (51). У Норвешкој је то чак забрањено и кривичним правом (52) али се иде и даље од тога па се захтева забрана продуковања "прекобројних" ембриона и њихова селекција, макар да се тиме умањује успешност вантелесног оплођења (53).

Ф. ТЕОРИЈСКО ОПРАВДАЊЕ И ОДБАЦИВАЊЕ НАУЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНАТА НА ЕМБРИОНУ

І. Општи поглед

1. На питање треба ли уопште допустити научне експерименте на ембриону дају се два различита одговора. Једни сматрају да такво истраживање треба омогућити, па стога већ унапред поричу могућност да ембрион има квалитет човека. Други опет мисле да истраживање на

(49) Albin Eser, *Humangenetik und Recht. Thesen zur modernen Reproduktionsmedizin und Gentechnologie aus rechtlicher und sozialpolitischer Sicht*, у: Freiburger Universitätsblätter, бр. 95/1987, стр. 40-41.

(50) Исто, стр. 52.

(51) Видети тачку 7. *Медицинско-етичких смерница за оплођење in vitro и трансфер ембриона*, које је издала Швајцарска академија медицинских наука, а које су објављене у: Schweizer Aerztezeitung 1985, стр. 1127. и даље.

(52) Albin Eser, *Neuartige Bedrohungen ungeborenen Lebens. Embryonenforschung und "Fetozid" in rechtsvergleichender Perspektive* (Heidelberg, 1990) стр. 19.

(53) Beckmann, исто (фуснота 30) стр. 86.

ембриону ваља спречити и да је то могућно спровести само ако се њему, од тренутка оплођења, призна индивидуалност и персоналитет човека, са самосталним правом на уставноправну заштиту (54).

2. Неки угледни немачки правници не пристају да следе ниједно од ова два екстремна становишта, држећи да она нису нужна и да одводе на погрешан пут. По њима, чак и да се прихвати став да ембрион поседује квалитет човека, самим тим он не би био изузет од сваког захвата, као што није ни рођени човек. Живот човечији није заштићен апсолутно, као нешто "свето" што се нипошто не сме жртвовати нечему другом (55). Због сличног промишљања настале су и теорије које оправдавају смртносне експерименте са ембрионима.

II. Право на убиство

1. Захват у живот човеков у првим фазама његовог развитка, неки би хтели да оправдају чињеницом да је, у извесним прописима, држава признала и право на убиство. Пре свега, имају се у виду прописи о дозвољеном побачају, који допуштају могућност уништења невиног људског живота. Затим, ту се убрајају и прописи који дају слободу држави да у ратним сукобима, бранећи властити опстанак, располаже животима својих грађана. Напокон, исти карактер препознаје се и у прописима о смртној казни. Сви ти правни прописи показују да држава легализује убиство, насупрот уставној гаранцији права на живот (56). Другим речима, држава своју уставну обавезу гаранције права на живот не извршава у потпуности ни према рођеним људима, па што би је онда извршавала према ембрионима.

2. Они који се супротстављају таквом схватању тврде да се "трошење" вештачких ембриона ради истраживања не може упоређивати са било којим обликом лишења живота који је правно допуштен. Тако на пример, легални побачај отклања или предупређује једно *неподношљиво* стање труднице, док се захватом у вантелесни ембрион директно не спасава ничији живот (57). Још мање се усмрћење ембриона може поредити са убиством у нужној одбрани, или са излагањем ризику при вршењу службене дужности која је својевољно прихваћена (58).

III. Циљ који посвећује средство

1. Може се прочитати и аргументација да је "употреба" ембриона допуштена због тога што стоји "у служби стварања и одржавања новог живота" (59). То опет поставља старо питање: да ли добар циљ посвећује свако средство? Као одговор на њега вреди навести гледиште да ниједан

(54) Eser, *исто* (фуснота 3), стр. 284-285.

(55) *Исто*, стр. 285.

(56) Rainer Beckmann, *Embryonenschutz und Grundgesetz*, Zeitschrift für Rechtspolitik, бр. 3/1987, стр. 85.

(57) *Исто*.

(58) *Исто*, фуснота 66.

(59) *Исто*, стр. 85. и тамо наведена литература.

циљ није још толико добар да би могао оправдати уклањање темеља свих добрих циљева, тј. егзистенције човечије личности. До каквих опасних последица може да нас одведе супротан став, то најбоље показују "свети" циљеви марксизма да се изгради "бескласно друштво", коме су узалуд жртвовани милиони људи (60).

2. Међутим, одговорност истраживача не управља се према највишим, оптимистичким и недефинисаним очекивањима спасења света или "здравља човечанства" у будућности, него према данас и овде важећим етичким односима. Такав однос постоји између истраживача и његовог "човека-кунића". Медицинар је дужан да штити ембрион који је свесно произвео и који, као човек у развоју, има изворно право на живот. То право има апсолутну предност у односу на научно-истраживачку радозналост (61). Није стога допуштено да се због "општер добра" умањи вредност заштите индивидуалног човечијег живота. Тај живот не сме бити подређен никаквом општем интересу (62).

IV. Аналогија са природом

1. Становиште да огледе са ембрионима не треба спречавати извесни писци оправдавају биолошком чињеницом да, у првим недељама трудноће, велики број природно оплођених јајних ћелија, спонтано и неприметно, ишчезне пре *нидације*. Процент тог губитка процењује се различито (63), али је вероватно већи од 50%. Из тога се изводи закључак: ако ни природа не брине даљу бригу за тај живот, онда се треба запитати на какву смо бригу за њега ми обавезни. Кад "употребљавамо" ембрионе, ми чинимо само оно што и природа "чини" (64).

2. Противници овог схватања сматрају да позивање на природу није уопште у стању да оправда људске поступке, па ни оне који се тичу ембриона. Висок проценат природних побачаја није аргумент из којег се може извести право на убиство ембриона. Јер, посматрано на дужи рок, природно умирање људи је стопроцентно, али се ни из те чињенице не може изводити право на убиство (65).

Г. НЕМОГУЋНОСТ ЗАШТИТЕ ЕМБРИОНА ПО ОПШТИМ ПРАВНИМ ПРОПИСИМА

1. Сви модерни уставни свети гарантују човеку право на живот (66). али се у њима не каже да ли се та гаранција односи само на рођене људе. Стога се нужно наметнуло питање: важи ли она и за човечији ембрион.

(60) Исто.

(61) Reinhard Löw, *Leben aus dem Labor* (1985), стр. 146, 153. и даље (наведено према Beckmann, исто).

(62) Beckmann, исто.

(63) Исто, стр. 86 (фуснота 72).

(64) Sass, u: Flöhl (редактор), *Genforschung - Fluch oder Segen?* (1985), стр. 44 (наведено према Beckmann, исто). Такође и Wachsmuth-Schreiber, исто (фуснота 43), стр. 156.

(65) Beckmann, исто

(66) Устав Републике Србије, у члану 14. каже: "Живот човека је неприкосновен".

Тачније речено оно гласи да ли је ембрион човек у смислу уставног права и ужива ли уставноправну заштиту? Ако јесте човек, треба видети преко којих се инструменталних прописа та заштита остварује, јер сама уставна прокламација није за то довољна, као што није довољна ни за рођене људе. Нажалост, у већини земаља не постоје неки посебни правни прописи о заштити ембриона који су створени *in vitro*. Стога се ваља ослонити на опште прописе којима се штите човечији живот и телесни интегритет.

2. Од општих прописа долазе првенствено у обзир прописи кривичног и грађанског права, али је питање је ли њихова примена могућа ради заштите нерођеног живота. Одредбе кривичних законика о недозвољеном прекиду трудноће претпостављају да "трудноћа" већ постоји и да се она насилно прекида одстрањивањем плода из утробе бремените жене. О томе, међутим, не може бити ни говора кад се ради о ембриону зачетом у реторти и који није имплантиран у материцу. Сем тога, нема места ни кривичном делу телесне повреде, јер оно претпоставља рођеног човека. Најпосле, утрошак ембриона у експерименталне сврхе не може се третирати ни као оштећење ствари, тј. као кривично дело против имовине (67).

Није прикладно ни грађанско право и поред тога што оно, у начелу, признаје извесну заштиту нерођеног живота. Јер, право на надокнаду штете по основу деликта претпоставља да је вештачки оплођена јајна ћелија имплантирана и да човек, који је потом рођен, трпи штету која је узрокована у његовом ембрионалном стадијуму (68). На пример: ако лекар начини стручну грешку приликом вантелесног оплођења или трансферисања ембриона, па то изазове доцније штету на телу или здрављу човека, постоји одговорност лекара (69). Право на обештећење не долази, међутим, у обзир у случају кад ембрион умре услед експерименталног захвата, или због тога што није трансферираан у материцу. То практично значи да општи правни прописи не пружају никакву заштиту вантелесно створеним ембрионима који нису имплантирани. Истраживачи би могли са њима поступати како им драго, будући да им право допушта "птичију слободу" (70). Пошто општи прописи о заштити живота и телесног интегритета нису формулисани тако да држе корак са напретком модерне медицине у области вештачког оплођења људи и манипулације ембрионима. У извесним земљама тек се чине напори да се та проблематика правно регулише на адекватан начин (71).

---

(67) Albin Eser, *Forschung mit Embryonen in rechtsvergleichender und rechtspolitischer Sicht*, у: Günher - Keller (редактори), *Fortpflanzungsmedizin und Human-genetik - Strafrechtliche Schranken* (Tübingen, 1987), стр. 266.

(68) Hans-Joachim Mertens, у: *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, Band 3: *Schuldrecht, Besonderer Teil*, 2. Halbband (München, 1980), § 823, стр. 1160, маргинални број 60.

(69) То је становиште немачког Савезног суда (Haribert Ostendorf, *Experimente mit "Retortenbaby" auf dem rechtlichen Prüfstand*, *Juristenzeitung* бр. 13/1984, стр. 597).

(70) Eser, *исто* (фуснота 28), стр. 267.

(71) *Исто*, стр. 269.

Х. ЗАШТИТА ЕМБРИОНА ПО ПРАВУ САВЕЗНЕ РЕПУБЛИКЕ НЕМАЧКЕ И ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ

Током 1990. године, Савезна Република Немачка и Велика Британија донеле су своје посебне законе којима се, између осталог, уређује и статус човечијих ембриона. Пошто су полазне тачке и садржина тих закона битно различити, биће најбоље да их одвојено и укратко изложимо.

I. Немачки Gesetz zum Schutz von Embryonen

1. Немачки законодавац полази од преовлађујућег схватања својих лекара и правника да људски живот настаје са оплођењем женске јајне ћелије семеном мушкарца. Држава је дужна да тај живот и његово достојанство правно заштити, признајући му виши ранг вредности у односу на слободу истраживања. Закон се ограничава на прописивање чисто забрањујућих норми и утврђивање кривичноправних санкција, у облику лишења слободе у трајању до пет година и новчаних казни. У њему су изостале норме о административно-процедуралним питањима и о породичноправним последицама вештачког оплођења, иако су првобитним планом биле предвиђене. Нема ни одредбе о кривичном делу лакомисленог наношења штете ембриону (на пример, медикаментима или рендгенским зрацима), која је иначе постојала у *Нацрту* закона (§1). Та ће празнина бити попуњена законом о измени важећег *Кривичног законика*, чија је припрема у току (72).

2. У набрајању забрањених радњи законски текст је веома детаљан, што јасно показује да немачки законодавац није имао поверења у грађане и установе за медицинска истраживања (73). Централна је одредба закона којом се забрањује вештачко оплођење јајне ћелије у неке друге сврхе осим ради изазивања трудноће код жене од које ћелија потиче (§1, ст. 1, тачка 1). Тиме је истраживање на живим ембрионима безусловно забрањено, осим експеримената који служе одржавању њиховог живота и под условом да се очекивана сазнања не могу прибавити на други начин (74). Сем тога, Закон забрањује вантелесно оплођење више јајних ћелија него што унутар једног циклуса жене треба на њу пренети. Тиме се спречава настанак "прекобројних" ембриона. Вреди споменути и забрану вештачког одређивања пола детета, самовољно оплођење и трансфер ембриона, клонирање, образовање химера и хибрида од човека и животиње. Напослетку, Закон не допушта ни ове поступке: поклањање јајних ћелија другоме; оплођење јајних ћелија ради доцнијег поклањања ембриона или ради његове имплантације у тзв. *сурогат-мајку*; оплођење јајне ћелије жене која је унапред изразила спремност да своје дете после рођења препусти неком трећем. Адресати

(72) Видети образложење Владиног *Нацрта закона о заштити ембриона*, Drucksache 417/89, стр. 11.

(73) Erwin Deutsch, *Embryonenschutz in Deutschland*, Neue Juristische Wochenschrift, бр. 12/1991, стр. 724.

(74) Rolf Keller, *Das Recht und die medizinische Forschung*, Medizinrecht бр. 1/1991, стр. 12.

свих законских забрана јесу претежно истраживачи из области природних наука и лекари.

II. Британски *Human Fertilisation and Embryology Act*

1. За разлику од немачког законодавца који је вештачко оплођење омеђио, пре свега, казним санкцијама, британски законодавац је желео да га првенствено регулише, а само ретко да забрани. У складу са англо-америчким поимањем "приватности" као "аутономије рађања", основно питање није било "шта се сме дозволити", него "да ли је посевање за забранама легитимно" (75).

2. Британски Закон не полази од става да ембрион *in vitro* представља биће са већ постојећим људским достојанством. Стога допушта извођење експеримената на раном ембриону до 14 дана старости, тј. да се он "утроши" ради туђе користи. Дозвољено је, дакле, стварање вантелесних ембриона ради истраживачких циљева, као и употреба "прекобројних" (76). Штавише, Закон прописује да се ембрион који је намењен за истраживање не сме употребити у друге сврхе, па ни за изазивање вештачке трудноће. Поименично се дозвољава истраживање са ембрионима ради развоја контрацептивних и абортивних средстава, као и због унапређења индустрије лекова. Сем тога, британски Закон допушта замрзавање и конзервирање ембриона у циљу доцније имплантације, или употребе у истраживачке сврхе и то у трајању до десет година. Забрањено је једино имплантирање животињских ембриона у утерус жене и човечијих ембриона у животињу (77).

III. *Ius commune* није на делу

Тенденције у немачком и британском законодавству очито су различите, упркос најављене и започете унификације права унутар *Европске економске заједнице*. Несклад није могла да спречи ни *Одлука Европског парламента о вештачком оплођењу in vivo и in vitro*, а наговештено и очекивано усклађивање националних законодавстава на томе плану очигледно не полази за руком. Немачку и Велику Британију обавезује подједнако и *Европска конвенција о људским правима*, али оне потпуно различито поимају "слободу размножавања", "људско достојанство" и друге параметре из те конвенције. Треба рећи да немачки узор прихватају, већином, још аустријски и швајцарски правници. У Аустрији је, још 1990, израђен Нацрт закона о вештачком оплођењу који се у основним ставовима поклапа са одговарајућим немачким правом, док је швајцарски Савезни суд, у својој пресуди од 15. маја 1989, изрекао овај став: "Али, с обзиром на околност да је са оплођењем јајне ћелије одређена човечија индивидуалност и да оно може водити ка рођењу

(75) Erwin Bernet, *Fortpflanzungsmedizin und Recht - Bemerkungen zum Stand der Gesetzgebung in Österreich, Deutschland und Grossbritannien*, *Medizinrecht*, бр. 6/1991, стр. 314.

(76) Исто, стр. 315.

(77) Исто.

човека, правна заједница не може бити равнодушна према судбини ембриона *in vitro*" (78). И XIV Међународни конгрес за кривично право који је одржан у Бечу 1989, изјаснио се, већином, у прилог немачком ставу (79). Међутим, разлике у религији и у погледу на свет, које постоје међу грађанима европских и ваневропских земаља, опиру се правној унификацији у овој области. Зато је већ извесно да неке велике земље света неће следити немачког законодавца и да сличне законе неће донети (80). И неки немачки правници сматрају да је њихов законодавац сувише "истрчао" испред осталих, те да претерано ограничава научна истраживање у односу на друге земље света. То најбоље илуструје ова заједљива опаска: "Подела рада у модерноме свету; једне нације истражују, а друге развијају потребан морал" (81). У исти мах, незадовољници налазе себи утеху у чињеници да немачки Закон не важи за дела учињена у иностранству, надајући се да ће тиме бити онемогућен велики раскорак између Немачке и осталих развијених земаља (82).

И. ЗАКЉУЧАК

1. Стварање ембриона *in vitro* у циљу изазивања вештачке трудноће изборило је свој морални и правни статус, али су сви остали његови циљеви изложени озбиљном сумњичењу. Свакојачко поступање са ембрионом нема више готово никакву подршку стручног јавног мњења које чврсто стоји на становишту да није дозвољено све што је научно-технички могуће. До нових научних истина у медицини не сме се долазити по сваку цену, јер ни племенит циљ није у стању да оправда сваки поступак. Да би било и остало у служби човека, научно истраживање не сме себи подредити људско достојанство и људски живот.

2. Питање је ли рани ембрион човек или ствар није право питање и оно нужно одводи расправу на погрешан пут. Сигурно је да се ембрион као ћелијска творевина која се налази тек у процесу прве деобе, не може нипошто поредити са рођеним животом, са човеком који осећа и мисли, нити са човеком у његовом физичком облику. Али је сигурно да се не ради ни о ствари која безусловно служи другоме, него о нерођеном људском животу. Ако исти такав живот у мајчиној утроби живи извесну правну заштиту, немогуће је да ембрион *in vitro* буде лишен сваке заштите, поготову ако се има у виду чињеница да нека правна заштита припада чак и животињама и мртвој природи. У најмању руку, не би се смело допустити стварање вантелесних ембриона који треба да послуже искључиво у експерименталне сврхе. Унапред постављени циљ продуковања ембриона треба да буде само вештачко изазивање трудноће. Од медицинских огледа са вантелесним човечијим

(78) Наведено према: Suarez, *исто* (фуснота 17), стр. 205.

(79) Hans-Ludwig Günther, *Strafrechtliche Verbote der Embryonenforschung*, Medizinrecht, бр. 4/1990, стр. 163.

(80) Видети: Deutsch, *исто* (фуснота 58), стр. 724.

(81) *Исто*, стр. 725, фуснота 33.

(82) *Исто*, стр. 724.

зачетком треба допустити једино лечеће, јер су они огледи за ембрион, нису *на* ембриону.

3. Ембрион не поседује право самоодређења, нити неко друго субјективно право; стога није у стању да своје учешће у експерименту оправда властитим пристанком. Његов пристанак не може надоместити ни сагласност генетских родитеља, јер нико није овлашћен да располаже туђим животом. Родитељи имају једино право да располажу властитим оплодним ћелијама, али немају право да одлучују о опстанку ембриона који је из њих проистекао.

4. Без сумње, ембрион треба да ужива извесну правну заштиту јер је вредност која то заслужује. Али, заштита није могућа на темељу општих правних прописа који већ постоје, будући да су они намењени готово искључиво рођеним људима. Стога су нужни посебни правни прописи о вештачком оплођењу *in vitro*. Тим прописима не треба, разуме се, онемогућити даље усавршавање вештачке оплодне људи, него одвојити дозвољено од недозвољеног.

5. Југославија још нема правне прописе о вештачком оплођењу, иако се тај поступак и код нас примењује. Време је да се и о тим прописима размишља, јер су многе земље својим одговарајућим законима прокрчиле и нама пут. Од свих могућих решења најгоре је решење које задржава стање потпуне правне неизвесности. То стање представља повољно тло и за најекстремнија просуђивања: да је све и допуштено и забрањено у исти мах. Зато се и југословенски законодавац мора што пре огласити.

(Примљено 20. IV. 1992)

Jakov Radišić,
professor of the Faculty of Law in Kragujevac

EXPERIMENTS WITH THE HUMAN EMBRYO CREATED *IN VITRO* - THE LIMITS OF PERMITTED

Summary

While beginning with the fact that human embryos created *in vitro* are used for experimental purposes, the author raises the question: should we refer to the embryo as being a thing or a human being? This is followed by a thorough review of two opposed standpoints regarding this issue in medical and legal literatures. The author holds that embryo is a value deserving legal protection and continues to discuss the possibilities of such protection according to existing criminal and civil law regulations. The answer to that controversy is negative, so that efforts in developed countries to design a special law concerning artificial insemination at humans deserves every attention.

A section of the article is dedicated to German and British laws concerning artificial insemination which start from different conceptions. While German law-maker prohibits scientific experiments with embryo, the British one permits them, but only within a fourteen day time limit after the fertilization. It is obvious that announced and effected unification

of law within the European Economic Community is not successful in that particular area, one of the reasons being the fact that citizens of these countries are of different religions and conceptions about life in general - which are in fact opposed to such unification.

In his conclusions the author opts for German solution while considering that scientific research in medicine should not disregard human dignity and life of the *in vitro* embryo. The author insists that Yugoslavia, too, enacts special legislation covering artificial insemination which should separate the permitted from the prohibited. The present situation of total legal uncertainty is the worse solution, since it makes possible even the most extreme conclusions, namely, that everything is at the same time permitted and prohibited.

Key words: *Embryo. – Artificial insemination. – Medical experiments. – Responsibility.*

Jakov Radišić,
professeur à la Faculté de droit de Kragujevac

LES EXPÉRIENCES SUR L'EMBRYON HUMAIN CREE IN VITRO - LIMITES DU PERMIS

Résumé

Partant du fait que les embryons humains créés in vitro sont utilisés à des fins expérimentales et autres, l'auteur soulève la question suivante: faut-il se comporter envers un tel embryon comme s'il s'agissait d'une chose ou bien comme s'il s'agissait d'un être humain? Suit un exposé détaillé des deux positions prises opposées à ce sujet, dans la littérature médicale et juridique. L'auteur opte en faveur de la position que l'embryon représente une valeur qui mérite la protection juridique, et c'est pourquoi il examine les possibilités d'une telle protection aux termes des règlements actuellement en vigueur du droit pénal et du droit civil. Il aboutit à la conclusion que cela n'est pas possible et signale de ce fait la tendance de pays développés d'élaborer un droit spécial qui s'occuperait de l'insémination artificielle des hommes. Dans un chapitre spécial, il expose le droit allemand et britannique ayant trait à l'insémination artificielle et dégage les points au sujet desquels ils divergent: alors que le législateur allemand interdit les expériences scientifiques sur l'embryon, le législateur britannique les permet, mais uniquement dans un délai de 14 jours après l'insémination. Il est évident que l'unification annoncée et amorcée du droit à l'intérieur de la C.E.E. n'a pas abouti dans ce domaine, car les différences de religions et de concepts des citoyens de ces pays s'opposent de manière efficace à cette unification.

Dans sa conclusion, l'auteur opte en faveur de la position des juristes allemands considérant que les recherches scientifiques en médecine ne doivent pas soumettre à leurs intérêts la dignité humaine et la vie de l'embryon *in vitro*. Il s'engage en faveur de l'adoption, en Yougoslavie, des règlements spéciaux sur l'insémination artificielle, par lesquels on définirait ce qui est permis et ce qui ne l'est pas. La situation actuelle d'incertitude juridique complète est la pire des solutions, car elle autorise même les réflexions extrémistes, à savoir que tout est permis et que tout est interdit. C'est pourquoi les législateurs Yougoslaves devraient se mettre à l'oeuvre le plus rapidement possible.

Mots clé: *Embryon. – Insémination artificielle. – Expériences médicales. – Responsabilité.*